

כפי שנבאר לקמן, וכן שמעתי מהגר"מ אליהו שכך היה מנהג בבל עד דורנו (מלבד שהוא יותר משתמר כנראה שהוא היה יותר נוח לכתובה).

עכ"פ לא נזכר אצלו כלל ענין חילוק העורות, למרות שהוא חי סמוך לגאונים, וכל הלכותיו בנויות על דבריהם, ובמיוחד על דברי רב האי. לכן נראה שגם אצלו כבר לא חילקו את העור (כפי שנראה מר"ח כנ"ל בהערה א), אלא נראה שהיה להם לכתובת סת"ם ר"ק שעובדו בעפצים, שכתבו עליו תפלין בצד בשר, וגויל מעובד בעפצים, שכתבו עליו ספר תורה ומזוזה. וכיון שעור זה (הר"ק המעובד) מתוקן משני הצדדים, לדעתו הרי הוא גם דוכ' וגם קלף, לכן אם כותבים במקום צמיחת השערות הוא דוכ', ואם כותב במקום המדובק בבשר הוא קלף. לפי זה, דבריו הם כעין שיטת רבינו תם, אלא שלשיטתו הדרמים שמוכשר לכתובה משני צדדים הוא גם דוכ'.

רבינו שלמה ברבי נתן מכונה סיג'ילמס, משום שהמוציא לאור של הסידור, שמואל חגי, סבר שמוצאו מעיר במרוקו שזה שמה, אך שלמה צוקר (במאמר 'מוצאו המזרחי של סידור ר' שלמה בר נתן' קרית ספר סד, ב), ואורי ארליך (במאמר 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור ר' שלמה ברבי נתן' בכנישתא עמ' י) פקפקו בזה, והוכיחו שהמחבר חי בארצות המזרח כנראה בארם צובה, והכיר היטב את חכמי בבל ומנהג בבל, וגם את מה שכתב הרי"ף. עכ"פ, הרשב"ן לא למד את שיטתו מרבינו תם, כך שאם ביאורי לדבריו נכון הוא מקור נוסף לראשון שאומר כעין סברת רבינו תם מבית מדרש אחר.

ובהגהות מימוניות תפלין א, ד"ל איתא: "וכתב רבינו שמחה דיש רוצים להכשיר קלפים שלנו לכתוב עליהם באיזה צד שהוא חפץ משני הצדדים כיון שנתקן בשתי הצדדים. ויש אומרים שיש לו דין קלף כר"ת, וכדפרישת. וי"א שיש לו דין דוכסוסטוס לכתוב עליו במקום שיער דלא גרע מגויל וכו' עד פוק חזי מאי עמא דבר ונשייליה לספרא".

מסוף דבריו משמע שמדבר על ספר תורה, וכוונתו שדוכ' לספר תורה לא גרע מגויל, ולכן משמע שדעת היש שרוצים להכשיר היא כפי שפירשנו בדעת הרשב"ן, דכיון שהוכשרו שתי הצדדים יכול לכתוב על שניהם, אם יכתוב בצד שיער הוא יהיה דוכ' ואם יכתוב בצד בשר יהיה קלף, ושניהם כשרים לספר תורה^ל.

לד). לפי הנוסח בכת"י המובא גם בהגהות לספר ברוך שאמר, ולא כבנדפס שהוא משובש.

לה). באגור סי' עט כתב: "והתוס' כתבו בפרק המוציא יין ובהקומץ רבה דרבינו יוסף בן פרת פירש דתפלין כשרים במקום שער על קלף, ובאגודה כתב תפלין שכתבן על קלף במקום שער ועל דוכסוסטוס אפילו במקום בשר פסולין. וכתב ר"ת דקליפין שלנו דינן כקלף ונכתבין לצד בשר. וכתב רבינו שמחה דקליפין שלנו י"א שכותבין באי זה מקום שירצה וי"מ שדינן כדוכסוסטוס. וי"א שדינן כקלף. פוק חזי מאי עמא דבר עכ"ל הגהות מימוניות".

האגור קיצר מדברי רבינו שמחה, וכנראה שפירש מה שאמרו שכשרים משני צדדים שהתכוונו להכשיר שינוי בתפלין לצד שיער, כעין שכתב בתחילה בשם ר"י פורת, וכעין שיטת היראים (סי' שצט) ובעל תוספות שאנץ, שהוא הנדפס במרדכי בהלק"ט תתנקט, שפסקו שכל שינוי כשר, כרב אחאי. אך לפי לשון הגהות מימוניות המקורי האמור למעלה נראה שהי"א האלו תלו את ההכשר במה שזה הוכשר לכתובה ולא בחידוש הלכתי לפסוק כרב אחאי, ודבריהם קאי על ספר תורה. ועוד יש להעיר שמה שכתב בשם הר"י פורת אכן מובא בתוספות מנחות לב ע"א (ד"ה אידי) אבל בפשטות נראה שם שכתב כך רק לפי ההו"א ששינוי של תפלין לדוכ' כשר, ולא נראה שזו דעתו לדינא.

האוצר ♦ גיליון מ'

ונראה שזה גם מה שכתב רבינו שמחה במחזור ויטרי סי' תקטו "דוכססטוס במקום שיער. דוכ מקום. כמו דוך פלן. מקום פלוני. סוסטוס שיער בלשון יוון". מכיוון שאצל גדולי אשכנז לא מצינו כלל מי שנטה מדעת רב האי שהחלק העליון הוא הקלף שבתלמוד, היה נראה שהוא מפרש את כוונת הברייטא לקבוע שגדר העור הוא לפי מקום הכשרתו. אם הוא מוכשר לכתיבה בצד שיער הוא דוכססטוס. ואם בצד בשר הוא קלף, ואם משני הצדדים הוא גם קלף וגם דוכ'. לכן אפשר לכתוב משני הצדדים, אך כל אחד למה שהוא דינו, אם כתוב בצד שיער יהיה כשר לכתילה למזוזה, ואם בצד בשר יהיה כשר לתפילין ומזוזה כקלף.

אכן, יש להעיר שאין שפה ידועה שבה סוסטוס פירושו שיער, וגם יותר נראה שזו העתקה של פירוש רבינו תם שהשתבשה וצ"ל 'סוסטוס בשר בלשון יוון' ועכ"פ העיקר כפי שסיים רבינו שמחה פוק חזי מאי עמא דבר שהוא כקלף בלבד.

גם המאירי בקרית ספר (ח"א מאמר ג) העלה סברה כזו להכשיר את הכתיבה משני צדדים אך מצד אחר, שלדעתו דין העור נקבע לפי הגדרתו המיוחדת, ולכן הקלף שלנו הוא גם קלף, גם גויל וגם דוכ'. גם גויל, היות שהכתיבה לא מזדייפת כלל ונשמרת עליו מצויין ומעלת גויל היא בשימורו המרובה, וגם דוכ', מכיוון שמעלת דוכ' בהכשרת צד השער.

ג.

הסברה בהגדרות של רבנו תם

לכאורה ההבנה הפשוטה לדברי רב האי היא כפי שהבין בעל העיטור, דהיינו חלוקה פיזית, אך כבר הראיתי שנראה בכל המקומות שרבינו תם כותב בענין זה שהוא לא כותב את דבריו מתוך אילוף להסביר מנהג, נראה שהיתה לו איזה סברה פשוטה שמכוחה הוא סבר שחייבים לומר את ההסבר שלו. ואכן, לעניות דעתי יש כאן סברה אלימתא לנקוט בהסבר של רבינו תם, והיא שבודאי הקב"ה רוצה שנכתוב במקום הכי טוב, ואם לא נאמר כדברי ר"ת יוצא שאם העור תוקן בצד הבשר באופן ששם הוא המקום שהכי טוב לכתוב בו הוא פסול, וזה לא מסתבר כלל. לר"ת גם ברור שביאור זה מתבקש ממשמעות הכינוי 'גויל', שנאמר על אבני בנין לעור, דמשמע שהכוונה היא ללמד שזהו העור כמו שהוא, גולמי, ורק כדי שבכל זאת יהיה אפשר לכתוב עליו צריך שהוא יהיה מעופץ לצד שיער, שהעיפוף מכשירו לכתיבה. עור זה מוגדר כגויל שאינו מתוקן לגמרי, כי השלמת התיקון של העור הוא בהכנת צידו השני המעולה יותר לכתיבה, ולכן הוא כאבני דלא משפיין. ומזה מובן שכל עור שהוכשר לכתיבה גם בצד בשר הוא בגדר עור שהושלם תיקונו, ואינו אלא קלף. לכן עיקר הגדרת קלף, לדעתו, היא שהקילוף תיקן את החסרון שיש בגויל, וכפי שביאר האו"ז שרק כשלא נעשו בו תיקוני קלף הוא גויל, וממילא כל שנעשו בו תיקוני הקלף הוא קלף.

כך גם מסתבר מעצם זה שמוזכרים בחז"ל רק ג' סוגי עורות. אם עור שנתקן בצד הבשר ויש לו את שני חלקי העור אינו גויל ואינו קלף יש לנו סוג נוסף, ואיך לא דיברו עליו חז"ל.

האוצר ♦ גיליון מ'

דעת ר"ת עולה גם מעצם הברייתא "קלף במקום בשר ודוכסוטוס במקום שיער". מפשט הגמרא בשבת ע"ב עולה שהגמרא מבינה שבמילים אלו 'קלף במקום בשר' אין כל כוונה לומר שהקלף הוא חלק העור שבצד הבשר, אלא שבאו ללמד כאן אך ורק על מקום הכתיבה של הקלף, כי מיד אחרי הבאת הברייתא אומרת הגמרא כדבר פשוט וידוע, שלא צריך להביא לו מקור אחר, שעל הקלף כותבים במקום הפונה לבשר ועל הדוכ' במקום הפונה לשיער". ולפי זה קשה מדוע חז"ל לא פירשו להדיא את מקום העורות, מניין נדע לדורות היכן ממוקם כל עור. ונראה שלפי ר"ת לא היה צריך להבהיר כלום, כי הברייתא ביארה לנו בשמות העורות גם את גדר העורות. הקלף לא נקרא סתם 'קליפה', וגם לא נקרא, כמו הדוכ', בכינוי שמשמעותו 'מקום שיער', אלא הוא נקרא קלף, כדי לבטא שבו נעשתה השלמת התיקון של העור שנעשית בקילוף. וכפי שכתב רבינו תם בספר הישר "קלף הוא נקרא על שם שמקלפין אותו לצד בשר", כי לעולם השלמת תיקון העור נעשית באמצעות הקילוף, או קילוף הקליפה העליונה מהדוכ', או קילוף העור מהשכבה השומנית התחתונה.

דוכסוטוס פירושו נשמע מתוך שמו בתרגום פשוט - העור שבצד בשר", וברור שהוא לא הוכשר לכתיבה בצד בשר, כי אז הוא יקרא קלף. גם אם נקלף את העור של צד שיער ונשאירו

לו). מוכרחים להבין שזה הפשט בגמרא, כי אם נאמר שהכוונה גם לומר את מיקום העורות, וכשיטת הרמב"ם, כפי שכתבו כמה אחרונים, לא מובן מניין יודעת הגמרא את הדין שכותבים על קלף דוקא בצד הפונה לבשר ובדוכ' דוקא בצד הפונה לשיער, אולי כוונת הברייתא רק ללמדנו את מיקום העורות? בחידושי עפר יעקב (אייכהארן דף לג) כתב ד"ל שבאמת הברייתא אמרה רק שהקלף הוא העור שבצד הבשר, והדוכ' העור שבצד השיער (כשיטת הרמב"ם), ולא הוזכר בה שמקום הכתיבה הוא בצדדים החיצוניים, אלא שהגמרא יודעת זאת מחמת ההלכה בספר תורה שהגויל נכתב בצד שיער והקלף בצד בשר. אך לענ"ד פירוש זה דחוק, כי הגמרא מביאה ברייתא "שינה בזה ובזה פסול", ומפרשת שזה על שינוי במקום הכתיבה כדבר הידוע שיש דין במקום הכתיבה, ואיך יתכן שידונו על שינוי כזה, בלי שיהיה מוזכר לפני כן שבכלל צריך לכתוב בצדדים החיצוניים של העור בס"ת. ועוד רחוק הוא לומר שלמדו מההלכה בספר תורה על אופן הכתיבה בדוכ', שהרי לא הוזכר בהלכות ספר תורה כתיבה על דוכ'.

לז). 'מקום בשר' הוא צירוף מילים מארמית ופרסית (דוך - מקום. כוסט - בשר), וכשעבר לשימוש היוונים הוסיפו כדרכם ו"ס, ועיקר המילה בפרסית הוא ענין הבשר, ולכן ביאור זה מתאים גם לירושלמי לגירסת הרמב"ן שקורא לו "אכסוטון". אמנם, שלטי הגבורים לרב אברהם הרופא דף קפ ע"ב כתב על פירוש זה שדוחק לצרף שתי לשונות. אבל כבר אמרו על מרדכי שנקרא מרדכי בלשון על שצירף ובלל לשונות, ובכלל ידוע שהפרסית השפיעה על הארמית, כי מוצאים כמה מילים שעברו מפרסית לארמית ולעברית כמו אושפיון, גנון, בוסתן.

העיסור (הלכות תפילין דף נה טור ג) כתב ששמע שהכוונה לצירוף מילים יוניות, "דו - שנים. כסוטות - גרידה", וכנראה כתב את המילים לפי איך שנאמרת המילה דוכסוטות, אך כוונתו למילים "די קסוטוס". די - שנים, קסוטוס - גירוד, החלקה, תיקון. וכתב שאצל היוונים היתה הכוונה כפי' רב האי 'נגרד פעמיים', דהיינו שנגרד בפעם הראשונה, כדרך העבדים בכל עור בצד הבשר מהשומן, ובפעם השניה במקום שיער כמו שגורדים ממנו (היינו שיוצרים את הקליפה לבדה). אך אפשר לפרשו לפי הרבנותא 'הגרידה השניה', ודהיינו שהדוכ' הוא אותו החלק עליון הנגרד בפעם השניה. ויש שפירשו לשיטה זו שהוא ה'מתוקן משני עבריו' (הרב בנימין מוספיא).

אך פירוש העיסור לא מתאים לירושלמי לפי גירסת הרמב"ן, ששם הוא נקרא "אכסוטון" כי לפי דרך העיסור יש הכרח שיהיה בשם זה אות ד', המרמז על 'שנים'. ופירושו לשיטת הרמב"ם קשה שהרי הגרידה שייכת בזמן שמעבדים בסיד, אך השימוש בחלק העליון לכתיבה בזמן הגמרא לא היה על ידי גרידה אלא על ידי קילוף.

ויש מי שכתב שהמילים הן "די סיחסו". די - שנים, סיחסו - חלוקה, ופירושו 'נחלק לשנים' (מהר"ם די לונגאנו), או שהמילים הן "דוס - סיחסו". דוס - לא טוב. סיחסו - חלוקה. ופירושו דבר שלא נחלק (מנחם הרן, והכוונה שלא יחלק חלוקה נוספת). אך לפי הפירושים האחרונים יש הבדל משמעותי בין המילים ביונית למילה דוכסוטוס, וגם לא מובן מדוע נכנסה כאן האות כ'.

האוצר ♦ גיליון מ'

לא מתוקן בצד הבשר הוא לא יקרא דוכ', שכן הוא אינו במקום הבשר, אלא הוא קלף שלא תיקנוהו בצד בשר. ובגויל בודאי הדבר פשוט משמו שהוא שלם ואינו מתוקן כאבני גויל. כל זה מובן לפי ר"ת, אבל לפי מי שהבין שקלף ודוכ' הם רק חלקים פיזיים לא מובן למה הברייתא לא לימדה אותנו מהו המקום בו נמצא כל עור. אם נאמר שסמכו על המבין שלשון קלף מורה שהוא כקליפת העור, הדבר דחוק, כי לא קראו לו קליפה. ואם נאמר שסמכו על המבין שקלף הוא החלק שממנו קילפו כדעת הרמב"ם, יקשה עוד יותר, שאין זו המשמעות הפשוטה של המילה קלף, וגם לא מצאנו ביאור מניח את הדעת לשם דוכ'.

אך יש לעיין מניין לרבינו תם לדון בכל זה לפי הסברה. אולי כל החלוקה היא פיזית והכל הוא מגזירת הלכה למשה מסיני, ולפי הקבלה מרב האי שקבלו שהדרמים הוא הדוכ', כל היכא שיכתוב עליו בצד הבשר פסול, שכן בדרך כלל הללמ"ס נאמרת לעיכובא¹⁸²⁰⁴. ובכלל, מדוע הרבה ראשונים (הרמב"ם, הרא"ה, בעל חידושי הר"ן, הריטב"א, ולקמן נראה גם את הרא"ש הרמב"ן) כותבים הכרעות בהלכות אלו, לפי סברות איזה עור יותר חזק ויותר מתאים, הרי הרמב"ם בהקדמה לפירוש המשניות כתב על הלכות למשה מסיני "ולא מצאנו לעולם שחקרו בהן סברות". וכן נראה מהגמרא בשבת קלב ע"א שלא עושים קל וחומר בהלכה למשה מסיני, ומשמע שאי אפשר לפסוק על פי סברות בעלמא בענינים כאלו של הלכה למשה מסיני¹⁸²⁰⁵?

אלא שתחילה יש לעיין מנין בכלל למדנו את הצורך דוקא בעור בעל חי לכתיבת סת"ם. בענין מצות כתיבת ספר של המלך, כתוב (דברים יז, יח), "על ספר", ובספרי (פיסקא קס): "על ספר - ולא על הלוח, על ספר - ולא על הנייר, אלא על המגילה שנאמר על ספר".

ובירושלמי (מגילה א, ט) אמרו "הלכה למשה בסיני שיהיו כותבים בעורות". נראה שההלכה באה להוסיף שלא רק דברים שהכתיבה בהם אינה כ"כ טובה או שהם אינם נשמרים היטב, כמו

גם למה שכתבו במחזור ויטרי והריטב"א, שסוטוס הוא שער בלשון יוון, לא מצאו החוקרים אסמכתא בלשון יוון או בלשון אחרת. כך שלמעשה קשה להבין את השם דוכסוטוס לפי כל הפירושים שאינם כר"ת. ראה כל זה בספר גויל וקלף (עמ' 165).

לח). כן מבואר ברמב"ם הלכות תפלין ו, א, שמנה הלכות למשה מסיני מסיים "ולפיכך כולן מעכבות". וכ"כ הריטב"א בפירושו לסוגית הגמרא שבת עט ע"ב, וכן כתב הבי"י (סימן לב) בענין מה שפסק הרמב"ם שכריכת פרשיות התפליין במטלית מעכבת, "מאחר שהוא הלכה למשה מסיני ודאי שהוא מעכב".

לט). כידוע, יש מחלוקת בין רבי יהודה לרבי שמעון האם דרשינן טעמא דקרא, וקיי"ל כר' יהודה דלא דרשינן, עיין בהלכות מלוה ולוה פ"ג ה"א, והל' מלכים פ"ג ה"ב. אולם, הרא"ה קוק (במשפט כהן סי' קט"ז, ודעת כהן סי' קפ) הביא בשם הרב בעל שיבת ציון ומהר"י ענגיל שבהלכה למשה מסיני לכו"ע דרשינן טעמא דקרא, אלא שהרב קוק כתב שדברי מהר"י ענגיל צ"ע, ולדעתו רק למ"ד דרשינן טעמא דקרא נוכל לומר שדרשינן טעמא גם בהלכה למשה מסיני (בשו"ת יביע אומר חלק ט' סימן ק' אות כד' ציין שהרב קוק הביא את דבריהם, אך התעלם מזה שהרב קוק עצמו כתב לא לסמוך על דבריהם שאינם מובנים). ולענ"ד משמע מדברי הגמרא בשבת על ענין קל וחומר שבהלכה למשה מסיני לכו"ע לא עושים ק"ו, וא"כ מסתבר שלכו"ע בהלכה למשה מסיני לא דרשינן טעמא דקרא, ויותר נזהרים מלהסיק מסקנה מסברות, וכך עולה מדברי הרמב"ם שמעולם לא חקרו בהלכה למשה מסיני סברות. ואין זה שייך לענין מה שתמיד משתדלים לחפש סברות וטעמים להלכות, כפי שכתב הרב"צ אוריאל במאמרו על זיהוי תפלין, כי כאן אנו עוסקים בשאלה אם מסיקים הלכה מהטעמים, וזה נראה שלמעשה לא עושים גם לפי הרב קוק. ועיין במאמר של הרב אשר וויס 'טעמא דקרא וטעמי המצוות' (אתר תבונה), דגם אם לא דרשינן טעמא דקרא מצינו שמסיקים הלכות מטעמים בדברים פשוטים לגמרי, אך לא מצינו דבר כזה בהלכה למשה מסיני שבמהותה היא דבר שההגיון שבו לא לגמרי פשוט.

האוצר ♦ גיליון מ'

לוח עץ ונייר, פסולים, אלא גם אם ימצא חומר שהכתיבה נשמרת עליו בטוב, לעולם לא יוכשר אלא כתיבה על עור בעל חי (ובמסכת סופרים א, א כתוב "על עורות בהמה טהורה").

הגמרא במנחות (לד ע"א) אומרת שלגבי מזוזה ילפינן שאין כותבים על אבנים מהלשון "כתיבה" שנאמר גם בספר תורה וגם במזוזה "מה להלן על הספר, אף כאן על הספר", ואתי לאפוקי משמעות הכתוב במזוזה שהיא נכתבת על פתח הבית עצמו, כלומר על האבנים. ונראה שגם לגבי תפילין יש ללמוד דין זה מהלשון "כתיבה", וגם יתכן שאין צורך בהם בלימוד, שכן בהם אין ס"ד לכתוב על אבנים. עכ"פ, ההבנה הפשוטה היא שכל דברי הסת"ם שנאמר בהם 'כתיבה' שוים בהלכה זו.

אלא שמכל זה למדנו רק שדברי סת"ם צריכים להכתב על עורות, ועדיין לא מצאנו רמז שזה דוקא בצורה מסוימת ומיקום מסוים מהעור. אלא שבירושלמי (מגילה שם) בהמשך הברייתא הנ"ל שפותחת הללמ"ס כתוב "וצריך שיהא כותב על הגויל במקום השיער, ועל הקלף במקום נחושתו - אם שינה פסל". אך לא ברור אם כל זה המשך של אותה הלכה לשמה מסיני. מצינו בזה הלכות נוספות. והברייתא בשבת עט ע"ב קובעת הללמ"ס שמזוזה על דוכסוסטוס ותפילין על קלף. אך דברים אלו לא כתובים בברייתא של הירושלמי המדברת על הלכות למשה מסיני בכל דברי הסת"ם, ויש לעיין בכל הסוגיה בשבת, כי נראה ממנה שדנים בזה לפי סברות, ולא כבהלכות למשה מסיני בעלמא, וז"ל הגמרא:

"אמר רב: דוכסוסטוס, הרי היא כקלף, מה קלף כותבין עליו תפילין - אף דוכסוסטוס כותבין עליו תפילין.

תנן: קלף כדי לכתוב פרשה קטנה שבתפילין, שהיא שמע ישראל (קלף אין, דוכסוסטוס לא!) - למצוה.

תא שמע: הלכה למשה מסיני תפילין על הקלף, ומזוזה על דוכסוסטוס. קלף במקום בשר, דוכסוסטוס במקום שיער! - למצוה.

והתניא: שינה פסול! - אמזוזה. - והתניא: שינה - בזה ובוזה - פסול! אידי ואידי אמזוזה, והא - דכתבינהו [יש כאן כמה גירסאות²] אקלף במקום שיער, אי נמי - אדוכסוסטוס במקום בשר. ואיבעית אימא: שינה בזה ובוזה - תנאי היא. דתניא: שינה בזה ובוזה - פסול, רבי אחא מכשיר משום רבי אחי בר חנינא, ואמרי לה משום רבי יעקב ברבי חנינא.

רב פפא אמר: רב דאמר - כתנא דבי מנשה; דתנא דבי מנשה: כתבה על הנייר ועל המטלית - פסולה, על הקלף ועל הגויל ועל דוכסוסטוס - כשרה. כתבה מאי? אילימא מזוזה - מזוזה אקלף מי כתבינן? אלא לאו - תפילין. וליטעמך, תפילין אגויל מי כתבינן? [אלא]³, כי תניא ההיא - בספר תורה.

(מ). בדקדוקי סופרים הביא שי"ג 'דכתיבנה' וי"ג 'דכתיבא'. ולענ"ד מסתבר שהנוסח "כתבתינהו" הוא העתקה של נוסח הגמרא המקבילה במנחות, ושם אמרו נוסח זה לגבי תפילין. רש"י כתב בתור ד"ה: "הא דכתבה אקלף אפילו במקום שיער", ואחר כך פירש את הדברים. משמע שזו גירסתו, וראה בריטב"א עוד גירסאות. (מא). בדקדוקי סופרים כתב שבכל נוסאות הכת"י לא כתוב 'אלא'. השאלה אם לגרוס 'אלא' תלויה בשאלה האם עתה

האוצר ♦ גיליון מ'

לימא מסייע ליה: כיוצא בו תפילין שבלו וספר תורה שבלה - אין עושין מהן מזוזה, לפי שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה. טעמא - דאין מורידין, הא מורידין - עושין. דכתיבא אמאי? לאו דכתיבא אדוכסוסטוס? - לא, דכתיבא על הקלף. ומזוזה אקלף מי כתבינן? אין; - והתניא: כתבה על הקלף על הנייר ועל המטלית - פסולה, אמר רבי שמעון בן אלעזר: רבי מאיר היה כותבה על הקלף, מפני שמשמרת.

השתא דאתית להכי - לרב נמי לא תימא דוכסוסטוס הרי הוא כקלף, אלא אימא: קלף הרי הוא כדוכסוסטוס. מה דוכסוסטוס כותבין עליו מזוזה - אף קלף כותבין עליו מזוזה.

ממהלך הסוגיה נראה להדיא שאין דנים בהלכות אלו כבכל הלכות למשה מסיני, שהרי בעלמא הלכות למשה מסיני הן דבר מעכב. ואילו כאן יש דיון מה מעכב ומה נאמר רק למצוה. ועוד, שהגמרא שואלת "תפילין אגויל מי כתבינן", למרות שאין מימרה כלשהיא שקובעת מה דין תפילין על גויל, ויש רק ברייתא שתפילין נכתבים על קלף. ולפי ההבנה עתה, שתפילין כשרים גם על דוכסוסטוס, הוראה זו לכתוב על קלף אינה מעכבת, ואם כן למה פשוט שגויל אינו כשר לתפילין? לכן נראה שהקושיה היא מחמת סברה, ואם כן משמע שבעניינים אלו אזלינן לפי הגיון.

ראיה נוספת, ממה שלבסוף הכשירו מזוזה על קלף לפי דברי רבי מאיר, שנימק את דבריו "שהיא משמרת", משמע שהסברה של השימור קובעת את ההלכה (ומעתה נראה שגם בתחילה, כשהגמרא שואלת מזוזה אקלף מי כתבינן, הוא מחמת סברה). וכן רואים בראשונים, שמבארים את ההגיון בהלכות אלו, כל אחד לשיטתו, כמבואר בהלכות ס"ת מהגניזה, רמב"ם, רבינו יהונתן, רי"ד, מאירי ורבנו מנוח.

אלא שיש לשאול מדוע היה פשוט לסתמא דגמרא שהולכים בזה בטר סברה, הרי בדרך כלל בהלכות למשה מסיני לא אזלינן לפי סברה. ונראה שהיסוד לזה הוא עצם המימרה של רב, שכיון שהוא אינו מתייחס לזה כמו כל הלכה למשה מסיני שמעכבת, והוא אינו אומר את דבריו ממקור תנאי שחולק על כך שזו הלכה למשה מסיני. משמע שהוא דן בזה לפי סברה כי ענינים אלה הם סברה, וכן פשוט הסגנון של רב, שמזכיר את שני העורות, משמע שהוא בא ללמוד מדין אחד על השני, וזה לימוד של סברה.

אך אכתי יש לשאול על השורש, מנין למדו רבי מאיר ורב לודן בזה מסברה, הלא מדובר בהלכה למשה מסיני. ואולי י"ל שהוא משום שהייתה ידועה לגמרא תחילת הברייתא המובאת

מפרשים את כל הברייתא בספר תורה, בניגוד לדברי רב פפא, או שרב פפא משיב שרק לגבי גויל מדובר בספר תורה, ונשאר בהבנה הראשונית שלו, שהבריייתא מדברת בתפילין. ובה תלויה מחלוקת ראשונים אם ספר תורה כשר על דוכ'. הרמב"ם (תפילין א, ט) פסל, שהוא מפרש שרב פפא מתחילה התכוון להעמיד את הבריייתא כמסבת על ספר תורה ותפילין, וכך מובן סדר הבריייתא: קלף, גויל ודוכ', פתחה בקלף, כי קלף כשר גם בזה וגם בזה, ואח"כ גויל שכשר רק בספר תורה, ואח"כ דוכ' שכשר רק בתפילין שקדושתם פחותה מספר תורה. והרמב"ן פסלו, כי הוא גורס 'אלא', והגמרא דוחה את דברי רב פפא ומעמידה את הבריייתא כולה בספר תורה. לכאורה, שיטת הרמב"ן נראית יותר מתאימה ללשון הבריייתא, שלא הזכירה שהיא מדברת חלק בתורה וחלק בתפילין. אך לפי המסקנה באמת אין זו כוונת הבריייתא, אלא כולה במזוזה. ושיטת הרמב"ם מתישבת יותר במהלך הגמרא, מפני שלפי הרמב"ן לא מובן, הרי הגמרא אומרת שלא יעלה על הדעת להכשיר תפילין על גויל, ואיך באמת עלה על דעת רב פפא לפרש את הבריייתא רק בתפילין.

האוצר ♦ גיליון מ'

בירושלמי מגילה (א, ט) ²² "שיהו כותבין בעורות", ולא נאמר בה חילוק קלף ודוכ'. ומשמע שזו היא עצם ההלכה שנאמרה לכל הדברים שנאמר בהם מצות כתיבה, שצריך עורות, ולא פורשו בהלכה הראשונית סוגי העורות, וכל הענין של איזה עורות יש לקחת לכל דבר, הוא תקנה של חכמים, שנאמרה ביחס לאותה הלכה למשה מסיני שצריך להכתב על עורות. כעין זה מצינו בהלכות חול המועד, שהתורה אומרת את איסור המלאכה והחכמים הגדירו מה כלול בזה, ולכן י"א שהוא נחשב כאיסור דרבנן (ראה ביאור הלכה תקל א וחזו"ע הלכות חוה"מ ע"מ קנט). וכה"ג ראיתי שביאר בשו"ת בית שערים (סי' יז ד"ה מפי), שבעירובין (ד ע"ב) ובסוכה (ו ע"ב) אומרת הגמרא ששיעורים הם הלכה למשה מסיני, ובברכות (מא ע"ב) אמרו שהם מדרבנן. ומבאר הבית שערים שנמסרו למשה מסיני שיעורים, אלא שהם לא נאמרו בצמצום, ובאו חכמים וקבעו את השיעורים בצמצום. וחזינו שאפשר להחשיב גם את השיעורים המצומצמים כהלכה למשה מסיני, כיון שבעיקרון השיעורים ניתנו מסיני. וכן בנידון דידן, כיון שלפי מסקנת הגמרא אחת מההלכות הקובעות על איזה עור לכתוב אינה לעיכובא, משמע שכל ההלכות אינן מוגדרות כהלכה למשה מסיני בעלמא, אלא שהן מה שאמרו חכמים ורק יש מהן שתקנו לעיכובא.

וכן עולה מרבינו יהונתן (וממנו הנמו"י) הנ"ל, שכתב בענין כתיבת ספר תורה על קלף במקום בשר "דקים להו לרבנן דהכי עביד טפי, ומתקיים הכתב ביותר". וכן הוא במאירי בקרית ספר (א, ג), שמשמש בנידון דידן בלשון "תקנו להם".

אמנם, אפשר לומר גם אחרת, שרב אמר את דבריו על פי קבלה במסורת, אלא שמעצם זה שנמסר שחלק מההלכה למשה מסיני של הבריייתא הזו נאמרה רק למצוה, משמע לגמרא שכל הענינים האלו אינם ככל הלכה למשה מסיני, ויש לומר בדברים אלו סברות, ולכן דנו גם על גויל מסברה. ובכל אופן ממהלך הסוגיה ברור שבדינים אלו דנים בסברה, יהיה הטעם אשר יהיה.

אוצר החכמה
18204

לעיל הבאתי את הרמב"ם (בתשובתו לחכמי לונגל סי' רפט), שכותב סברה בחילוקי העורות לפי שיטתו שהקלף הוא התחתון. שנראה שככל שהעור עבה יותר הוא מתאים לדבר מקודש יותר, ותפילין מקודשות יותר ממזוזה כמפורש בסוגיא, וס"ת מקודש מהם. לכאורה, לשיטתו לא מובנת שאלת הגמרא תפילין אגויל מי כתבינן, שהרי לפי דרכו בגויל יש מעלה על הקלף, ומדוע לא נאמר שאפשר להעלות את הדבר למעלה שמעליו, וכפי שבסופו של דבר אנו אומרים במזוזה שאפשר להעלות אותה לקלף, למה לא נאמר כך בתפילין. אך יש לומר שבאמת הרמב"ם אינו אומר את כל הטעמים, ולענין זה יכול הוא לומר שאין כותבים על הגויל כי קשה לקפלו לתוך בתים צרים, וגם כובדו גורם קושי. ומכל מקום לשיטת הרמב"ם קשה להבין מה שמשמע מהגמרא בתחילה ששינוי בתפילין לדוכ' כשר.

ורבינו יהונתן והמאירי (על הגמרא בשבת ע"ט ע"ב) מבארים את הסברה לשיטה שהקלף הוא העליון, שכל עור לפי עוביו מתאים לדבר שאליו ייעדו אותו, שלתורה צריך את העבה ביותר, בהיותה מיטלטלת כפי שהיא, ולתפילין את הדק ביותר, בהיותם בבתי צרים, והמזוזה את מה

(מב). אף שהגמרא לא הביאה ברייתא זו, נראה שבריייתא זו היתה ידועה לכל, כי מסגנון הגמרא בבא בתרא נראה שהיה פשוט לשואלים שספר תורה נכתב על קלף, וכנראה שהוא על סמך ברייתא זו.

האוצר ♦ גיליון מ'

שביניהם, וגם שהיא אינה יכולה כ"כ להכתב על הדק משום שהיא צריכה שרטוט. ולפי זה, מובן מדוע פשוט לגמרא שתפילין לא יכתבו על גויל, שכן בדרך כלל לא נוח להשתמש בגויל לתפילין, ואף שנבאר לקמן שאפשר לדקק את הגויל קבעו את ההלכה לפי הגויל הרגיל. ובהלכות ס"ת מן הגניזה כתב שתפילין נכתבות על קלף "כדי שלא יהיה כבד" וזה גם טעם טוב לכך שהם נפסלות על גויל, אך בכל אופן, עצם הסברה לתלות את הכל בנוחות שימוש, כאשר בחלק מהדברים הענין מעכב ובחלק לא, לענ"ד דחוקה לגבי מזוזה, שאין כל שיעור לגדולה ולבית שלה, והיא אינה גדולה, כך שאפשר להתאים את הבית לכל עור בנקל. ולהלכה פסקו שיש עדיפות בדוכ', ואינו מובן כ"כ מדוע.

ולענ"ד אפשר לבאר את הטעמים בדרך הפשט, לפי שיטת רבינו תם שהקלף הוא כל עור שהוכשר בצד הבשר, ובתאום לדעות הראשונים שנהגו כמותם בענינים אלו.

ספר תורה מצוותו בגויל, שהוא העור השלם והגולמי, כי הוא הקדושה השלמה, והוא גולמי מפני עליו נדרשת כל התורה שבעל פה. ספר תורה גם מטולטל הרבה, ולכן משתמשים לכתחילה בעור הכי חזק. ולא מכשירים כתיבה על גויל בצד בשר מפני שבהיותו גולמי אין אפשרות לכתוב עליו טוב בצד בשר.

והנה, נחלקו הראשונים מה דין ס"ת על שאר העורות. למי שמכשיר גם בקלף ודוכ', י"ל שזה משום שבסופו של דבר פרשיות התפילין והמזוזה, שלהן מתאים קלף ודוכ', כתובות בתורה, והתורה כוללת את כל הבחינות. ולמ"ד שהוא כשר רק על הקלף, י"ל שהקלף יש לו דמיון גדול יותר לענין השלמות של העור היות ובעיקרון הוא יכול להיות כל חלק מהעור, וגן העור בשלמותו, מה שאין כן דוכסוסטוס שהוא בהכרח עור שניטלה קליפתו העליונה ולא כל עור יכול להקרא דוכ'.

למזוזה מיועד לכתחילה העור התחתון שאינו שלם בשני חלקיו, שכן היא אינה התורה השלמה, וכותבים בו רק בצד שיער, ומשאירים את צד הבשר בגולמיות כבגויל, שכן יש בה את עיקרי האמונה של התורה, ולכן היא צריכה להדמות לאופן שבו כותבים את התורה. וכן מצינו שלפי חלק מהראשונים היא נקראת "אמיתה של תורה"^{מג}, וצריכה שרטוט כמו התורה.. הדוכ', שהוא העור התחתון העבה, נשמר יותר מהעור העליון הדק^{מד}, והוא מתאים ליעודה של המזוזה לשמור עלינו, כידוע מדברי אונקלוס, וכפי שידוע מזוזה אותיות זז-מות, ולכן מזוזה על הקלף הדק אינה לכתחילה. לפי טעם זה, מסתבר שמכל מקום היא כשרה על גויל, דעליו היא נשמרת טפי, והוא למעליותא. וכך כתב הרא"ש (הלק"ט מזוזה אות ו): "ומה שנהגו לכתחילה לכתבה בגויל לפי שהוא חזק ומשתמרת יותר"^{מה}. גם הרמב"ן בחידושו כתב להכשירה בגויל כי "טעמא

(מג). כ"כ ר"ח ור"ת, כמובא בתוספות גיטין (ו ע"ב ד"ה א"ר יצחק), וכ"ה בערוך (ערך אמיתה), וכ"כ הרקח סי' רלו.

(מד). אע"פ שהרכב החומר שלה יותר חזק, אין ספק שבסך הכל בגלל דקותה היא יותר עדינה.

(מה). כך כתב גם בהלכות ס"ת גנוי מצרים (עמ' 14): "מזוזה נמי לא מיבעי למכתבה אלא דוכסוסטוס שלגויל, והרי אתה מוצא המזוזות הישנות כולן על הגויל שחכמים ראשונים כתבו אותן כהוגן". וממה ששינה לשוננו, שכתחילה כתב על 'דוכסוסטוס שלגויל', ואח"כ כתב רק גויל, משמע שכוונתו היא שהיו כותבים לכתחילה על גויל, וכ"כ בסידור רש"י (סי' תנה) ובסידור רשב"ן הנ"ל, שכותבים מזוזה על גויל. בשו"ע (יו"ד רפח, ו) פסק שהיא כשרה על גויל רק כקלף ומצותה בדוכסוסטוס. אך הרמ"א כתב שכותבים לכתחילה על קלף, ולא נהגו להדר על דוכ', וממילא לדבריו יש לכתוב גם על

האוצר ♦ גיליון מ'

דמשתמרת בגויל נמי איתא לר"מ, דאזיל בה בתר שימור" (כאן רואים שגם הרמב"ן והרא"ש דורשים בזה טעמים). ועוד הוכיח זאת ממה שבגמרא הקשו רק מזוזה על קלף מי כתבין, ולא הקשו מזוזה על קלף וגויל מי כתבין. וכן בברייתא שבה הובאה דעת רבי מאיר מפורט הפסול במזוזה ולא נאמר גויל, משמע שאכן היא כשרה בגויל. ומכל מקום כשרה גם בקלף כיון שלמעשה אפשר לעשות גם את הקלף באופן שישתמר יותר ממזוזה, והוא כשהקלף נעשה מהחלק העבה, וכשנעשה הקלף באופן שישתמר טפי בקלף, כותבים כך אפילו לכתחילה, וכפי שנבאר עוד לקמן.

ותפילין נכתבים על קלף, שהוא עור שהכשירו בו את הכתיבה בחלק הפנימי, כי הם מיועדים לקשר אותנו אל הקב"ה בקשר פנימי, ולציין את האהבה הפנימית בבחינת אני לדודי ודודי לי. זה גם שורש הענין שמצינו בהם דין של "ונויהן לבר", שהמאירי מקשרו לדין הכתיבה בצד הברש"י, כי זה מורה שהצד היפה בצורה פיזית הוא מבחוץ, ואילו הכתיבה, המורה על הענין הנשמתי, היא במקום הפנימי המתוקן. לפי זה, מובן מדוע נפסלו תפילין על גויל ודוכ', שהכתיבה עליהם היא בצד שיער ואינה מתאימה למהות התפילין. וראה דברי הרי"ד (בחידושי לשבת עט ע"ב): "וטעמא דמילתא (שאין כותבים תפילין על גויל) מפני שהגויל נכתב בצד שיער, ותפילין צריכים להכתב במקום בשר". וראה לקמן בפרק הבא, שנבאר את מהלך סוגית הגמרא על פי עקרונות אלו מההו"א עד המסקנה.

והנה, לעיל הבאתי את הסימן של רב האי, שעל זה נאמר "כבוד אלקים הסתר דבר", ורבינו יהונתן שכתב על פי זה "מזוזה ותפילין נושקין זה לזה". ולכאורה לשיטת ר"ת סימן זה נאמר רק כרמו לזכור את האופן שבו מחלקים בין העורות לפי מנהג העיבוד שלהם. אך מצינו שגם האר"י כתב בזה רמזים. וגם בלא להתייחס לגוף הדברים, מסתבר שנמצא ביאור לרמז של רב האי בדברי האר"י, ראה הקדמת המהרח"ו לעץ חיים שרב האי גאון ידע את הקבלה האמיתית, ורמז לה בדבריו. אלא שגם דברי האר"י, כדרכו, מגלה טפח ומכסה אלפים אמה, ואף שידעתי שאין לי יד ורגל בענינים אלו, לפי שיש מי שהבין שדבריו סותרים לשיטת רב האי, ואמר דברי קבלה יכריעו, לכן אדבר גם בזה.

בספר עץ חיים (שער מ"א פרק א דף פו ע"ד) כתב המהרח"ו: "והעור הוא חיצוניות ב' בפנ"ע, והוא חיצוניות אל החיצוניות, וזה העור הוא בעצמו עור אחד עב, שהן ב' עורות דבוקים, נקרא גויל [ודוכסוסטוס]", והוא הכותל המפסיק בין ז"א לנוקבא והוא כולו מן שמות אלקים הנקרא כורסיא דשביבן. ואחר הנסירה נחלק זה העור וננסר לב' כנודע, כי אין חיבור בבשר אלא בעור, כי כל א' היה לו גוף בפני עצמו, ואינם דבוקים אלא בעור. ואז נחלק הגויל ונעשה ב' עורות קלף ודוכסוסטוס, לז"א קלף לתפילין כי הוא בחינת מוחין, ודוכסוסטוס למזוזה למלכות. נמצא כי כל מה שהיה בבחינת גוף לז"א בבחינת עיבור ויניקה הוא נעשה עור בבחינת גדלות". עכ"ל.

גויל לכתחילה כמו שנכתבת על הקלף שלנו לכתחילה. וכבר ציינתי שכן היה מנהג בבל עד דורנו, וכך הורה הגר"מ אליהו.

מו). דין זה מובא במנחות לה ע"ב. והמאירי בעירובין צז ע"א מקשרו למקום הכתיבה.

מז). בספר 'אדם ישר' כתב שהמילה דוכ' היא ט"ס, אך ראה לקמן ביאור על זה.

האוצר ♦ גיליון מ'

לענ"ד אי אפשר להתעלם מכך שההשוואה הזו של חיבור ז"א לנוק' תואמת להפליא לדברי רב האי 'כבוד אלקים הסתר דבר', 'ותפלין ומזוזה נושקים זה לזה', שלפי הפשט לא מובן מדוע הוצרך לרמזים אלו, ורק ההבנה שזה קשור לחיבור ז"א ונוק' מבהירה את הרמז. אלא שבכל זאת, כיון שבעץ חיים כתב שקלף לתפלין הוא בחינת 'מוחין', ובדרך כלל מוחין הוא ענין פנימי, יש שהבינו שהאר"י סובר דוקא כרמב"ם, שהקלף הוא העור הפנימי, והכוונה שהנוק' הופרדה מהז"א ולקחה עמה את העור החיצוני המרמז למלכות.

אלא שהרב יצחק אייזיק חבר (בפתחי שערים עמ' 286) פירש בכוונת האר"י שלפני הנסירה הצד הפונה אל הז"א הוא שהיה החלק החיצון של העור, והוא החלק הניתן לז"א, והטעים את הדבר שענין התפלין הוא פנית הקב"ה אלינו לעשיית המצוות, והמזוזה ענינה השמירה על כנסת ישראל¹⁸⁰³, והוא כדברי רב האי, אלא שעדיין לא ביאר לנו מהו הענין שהקלף נחשב בבחינת "מוחין". לאחרונה, כתב הרב בן ציון הלוי מיללער (מאמר 'חילוק העור ועיבודו') כמה טעמים להכריח שאכן האר"י אזיל כרב האי¹⁸⁰⁴, ופירש שהקלף נחשב 'מוחין' כי הוא כמו ראש העור, ולא מדובר כאן מצד שמוחין הוא פנימי כמו במקומות אחרים.

אך לענ"ד יש משמעות בדברי האר"י דוקא כרבינו תם, דלא בחינם כתב "מוחין", אלא לרמז שעיקר ענינו של הקלף הוא לאו דוקא בהיותו עליון מלמעלה, אלא בהיות בו מקום הכתיבה כלפי פנים, שזה מורה על היותו פנימי. ואולי לכן כתב בתחילה שלפני הנסירה היו שני עורות דבוקים, "גויל ודוכסוסטוס", ולא הזכיר כאן את הקלף, כי הקלף כלול בתוכם, שאין הכרח שהקלף יהיה אותו הדק הדבוק מלמעלה, אלא גם הגויל והדוכ' עצמם יכולים להיות קלף. ולפי זה, עיקר ענין הנסירה והתיקון הוא בפעולה שעושה את הקלף שראוי לכתיבה במקום ההסתר, ולא דוקא בהפרדת העור העליון, והוא בחינת המוחין.

מח. בספרי גויל וקלף עמ' 176 הבאתי את לשון הפתחי שערים, וזו תמציתם: הנוקבא אחור באחור עם ז"א, הוא סוד הסתר פנים בגלות שצריכים שמירה רבה. ועל ידי הנסירה הם נחלקים זה מזה בסוד הזיווג, ונרשמים ניצוצי האורות של ההנהגה שהוא מכוון לעומת המעשים של המצוות על העור מבחוץ, והוא מה שהז"א פונה לצד הנוקבא, שהם התחתונים וקשריהם לסייע להם לשמירת התורה. ואילו מזוזה היא אות על שמירת הבית, והוא המקום שישראל עומדים שם בגלותם שיש להם קיום, ואחרי הנסירה נרשמים בעור של הנוקבא האותיות לשמירה לישראל ולגילוי הנהגתם, והתיקונים של המעשים העולים ממטה למעלה נרשמים גם כן בסוד אותיות על גבי עור השכינה, ובו מראה תכשיטין וקישוטין דילה לבעלה ז"א, והוא סוד המזוזה. עכת"ד.

מט. אצטט מדבריו: הנה לפי דברי האר"י קודם הנסירה הי' עור אחד בין אחורי ז"א לאחורי נוקב', ונמצא שלפרצוף האחד הי' פנים ואחור שלמים בבשר ועור וקליפת העור, ולפרצוף האחר לא הי' רק פנים שלמים, אבל האחור שלו הי' רק בשר לבד בלי עור, אלא שהבשר הי' מחובר עם אחורי קליפת העור, אבל קליפת העור ודאי הי' שייך בעצם לפרצוף האחר, וא"כ ודאי מסתברא שהפרצוף שהי' לו רק בחינת פנים לבד הוא פרצוף ז"א, שהרי הוא ודאי בחינת פנים, ונוקב' בחינת אחור [וכמו שאמרו בגמ' (ברכות ס"א ע"א) שכשהיו דו פרצופים אז גברא סגי ברישא], ולכן לפרצוף ז"א לא הי' רק פנים לבד, והאחוריים שלו הוא הנוקבא שלו, ולכן גם לאחר הנסירה נשאר קליפת העור של הנוקבא אצל ז"א, והנוקבא שנחסרה מז"א נחסרה מעט ממנה שנשאר אצל ז"א. ועוד, שהרי כל בחינת "עור" הוא כנגד מלכות (ראה בתחילת דברי האר"י שהעור הוא בחינת חיצוניות, וראה בהערה הבאה), ולכן ודאי מסתברא שעור האחוריים שנחסרה הוא מפרצוף ז"א [שעיקרו רק ט' ספירות, ומלכות שלו נכללת בעטרת יסוד], ובמקום עור זו באה פרצוף נוקבא לכסות בשר אחוריים, שהיא סוד המלכות, אבל להיפך לא שייך כלל לומר שנחסרה עור אחוריים דנוקבא, וז"א במקומו.

נ. הרב משה דילאון (בן דורו של הרמב"ן) כתב בספר נפש החכמה (סי' ט): "דטעם תפלין על הקלף ומזוזה על דוכסוסות, קלף במקום בשר, מזוזה במקום שיער, לפי שתפלין רומזים למעלה למקום נסתר על כן ראוי לו להיות

האוצר ♦ גיליון מ'

נמצא שלפי דרכנו, האר"י ז"ל עשה בדברי רב האי הסתומים על דרך הסוד, כעין מה שעשה רבינו תם בדברי רב האי על דרך הפשט. אך אסייג דברי שאינני ראוי לומר ביאורים בדברים כאלו, ואם שגיתי בהבנת דבריו, ה' הטוב יכפר בעדי.

ד.

התאמת הסבר רבינו תם למציאות

פש גבן לברר את הטענות של הרמב"ם על שיטת רב האי מתוך הכרת המציאות, שכתב שאין לומר שהחלק העליון הוא הקלף והתחתון דוכ', משום שלפי זה יוצא שכותבים במקום הגרוע לכתובה שהוא באמצע העור, כי הצדדים הטובים לכתובה הם דוקא חיצוניות העור. ולדברי הרמב"ם כך ידוע אצל כל העוסקים בעיבוד.

ויש לדון על שני החלקים שבדבריו. ותחילה נדון האם במציאות צד הבשר של הדרמים יותר טוב לכתובה מצד השיער בעיבוד עפצים. ויש להעיר בזה לפני בחינת המציאות, שעצם הדבר קשה בסברה, דאם כן מדוע לא כותבים על גויל בצד בשר בשעה שכן כותבים על קלף בצד בשר, הרי זה בדיוק אותו מקום. ודוחק גדול לומר שלפי הרמב"ם זהו רק ענין יחסי, שביחס למקום שיער של גויל מקום הבשר חשיב כפחות ראוי, בעוד שביחס למקום השיער של הדרמים הוא נחשב כיותר ראוי. זהו דוחק כיון שבסופו של דבר יוצא שהעור טוב לכתובה בצד הבשר ולא מובן למה אין לכתוב עליו רק בגלל שיחסית לצד שיער של גויל הוא פחות טוב, וגם קשה להתאים דבר זה למציאות. אך לענ"ד דבר זה מוכיח מה שאבאר לקמן בפרק ו' שגם לפי הרמב"ם גדר גויל הוא שאינו מוכשר לכתובה בצד הבשר, ומה שהרמב"ם כותב שכשמחלקים את העורות צד הבשר של של החלק התחתון יותר טוב, כוונתו לאחר החלקה, שמכל מקום הוא טוב באיכות הספיגה של הדיו, ולאחר ההחלקה הוא יותר טוב מהצד הפונה לשיער.

נסתר, ומזוהה על דוכסוסות במקום שיער בגויל מזוהה היכל ה' במקום הנגלה כי היא המראה הגדולה". לכאורה מהלשון "במקום שיער בגויל מזוהה היכל ה'" יש להבין שהוא כדברי הרמב"ם, אך לענ"ד כיון שבזמנו כבר לא חילקו את העורות, יותר מסתבר לפרשו גם כשיטת הרשב"ן והמאירי, שקאי על עור שלנו שלא חולקים אותו, וכשכותב בצד שיער הוא דוכ' ואם כותב על צד בשר הוא קלף כיון שכל צד בשר הוא בבחינת נסתר.

ובתיקוני ס"ת מהרב משה זכות (הנוסח כאן הוא לפי הספר קדושת יצחק עמ' רנה, והוא צירוף שתי נוסחאות, המוסגר בסוגרים ישרות הוא נוסחה אחרת): "לא יעבד רק בעפצא הוא [או] בסידי, וכמו שכתוב בשו"ע יו"ד רעא... והנה כל עור (ובפרט מן הבהמ"ה שסודה ב"ן) הוא סוד מלכי קדם שלא נתבררו ונקראים קליפת נוגה, ונקראים חשמל, והיא הערלה המכסה את היסוד, וכמו שבסוד המילה יש בחינה הנכרתת ונפרדת [ונבררת] מן הקדושה, ויש עור הפריעה הנכללת בקדושה כך נכון לכיון, שבעיבוד ההוא נדחה כח הסיגים, הם השערות וקליפת החיצונים [וקליפה החיצונה] שהוא סוד הרע, ונברר צד הטוב להדבק בקדושה שהוא סוד שם מ"ה בהכאה... בגימ' עור. אמנם אחר עיבודו לקדושת ס"ת חלה עליו הקדושה שהיא מושרשת מאבא, והיינו עיבוד ע"ב יו"ד, ונעשה קלף שהוא סוד החצוניות בסוד אבא [יסוד אבא]".

נראה שהכוונה של סילוק הקליפה החיצונה היא כוונה לסילוק כוחות הקליפה החיצונים, שגורמים לכך שהעור אינו מוכן לכתובה. אמנם, יש שפירשו את דבריו כהרמב"ם והבינו שקליפה החיצונה היא הליצה, אך לענ"ד זה דבר תמוה, שהרי בקליפה זו מקיימים את עיקר מצות ספר תורה המעובד בגויל, ואיך יכנה אותה כ"סוד הרע", שיש להסיר בכל אופן של עיבוד לספר תורה. ועוד, שנראה להדיא מתחילת דבריו שהכוונה הזו משותפת לגויל ולקלף, ובפרט לגירסה 'קליפת החיצונים' ברור שהכוונה למושג רוחני. ומה שמסיים שנעשה קלף שהוא החצוניות בסוד אבא כנראה כוונתו למה שאמרנו שכל עור הוא בבחינת חיצונית אבל הקלף הוא בבחינת החיצוניות בסוד יסוד אבא.

האוצר ◆ גיליון מ'

ומכל מקום, כשבאתי לבחון את הדברים במציאות ראיתי שדברי הרמב"ם לא כ"כ ברורים. הרב אליהו פרץ (ספר עיבוד בעפצים עמ' 23) מתאר את דרך העיבוד בעפצים שהוא עושה כדי לכתוב על עור מעופץ בצד הבשר. הוא כתב שלאחר השרית העור בסיד, הוא משרה אותו בעפצים, והעפצים הם שמוציאים מהעור את הג'לטין, אלא שבגלל זה הכתיבה לא תהיה טובה כי אין מה שימנע מהדיו להתפשט, וכתב שלכן יש הכרח למרוח חלבון על העור כדי למלא את החללים, ונוהגים להשתמש לזה בקטירה, או ג'לאטין דגים. הרב אריוביץ (בספר בכל מלאכת עור עמ' יא) הציע מריחת אבקת קאסנטן – גם, או מי קלף, או דבק לבן פשוט מעורב עם מים. אך מעבד עור אחר אמר לי שהוא עשה נסיונות, ולא השתמש כלל בסיד אלא הוריד את השערות באמצעות אפר, ואז ראה שאפשר לכתוב בצד בשר גם בלא הוספת כל החומרים האלו. ולדבריו באמת באופן כזה צד הבשר של הדרמים המעופץ טוב יותר לכתיבה מצד השיער של הדרמים, ועכ"פ הוא אינו טוב כבצד השיער של הגויל.

אך מסתבר שאצל הרמב"ם היו משרים בתחילה את השערות בסיד, כי זה מה שהיה נהוג בזמנו, ואם כן לכאורה לא היה לו לקבוע שצד הבשר של הדרמים טוב יותר לכתיבה, וכפי שבאמת בגויל שאנו רואים (שמושרה תחילה בסיד או חומרים דומים בפעולתם) צד הבשר אינו מתאים לכתיבה, ואפשר שלרמב"ם היה דרך יחודית בזה בהשרת השיער. ואולי זה הטעם למה שנראה מדברי הרמב"ם, שהתיאור שלו לעור הדרמים בכלל לא נאמר על עור המעובד בעפצים אלא הוא תואם לתיאור של עור מעובד בסיד, שאף שהרמב"ם סובר שעור מעובד בסיד בלבד פסול לא אמר בזה את הדוגמא הנראית לעין בעיבוד של עפצים, אלא כיצד רואים זאת בעיבוד סיד. לפי האמרו י"ל שהרמב"ם כתב בצורה כזו משום שאם היה הרמב"ם מדבר על מראית עור זה בעיבוד עפצים היה צריך להאריך בהסבר איך מגיעים לזה שצד הבשר יהיה טוב לכתיבה יותר מאשר בצד השיער, ולשואלים ממילא לא היה עורות מעופצים². ומכל מקום, קשה לומר מכח כל זה קושיה על שיטת רב האי, כי לפי האמור הענין תלוי בהליך הראשוני של השרת השיער.

בכל אופן, לשיטת רבינו תם נראה שכל הקושיה זו אינה שייכת כלל, שכן לדעתו מה שלא כותבים על הגויל והדרמים בצד בשר אינו נובע מזה שהם פחות ראויים לכתיבה אלא מפני שזהו גדר העור. הגויל והדוכ' נקראים כך רק כשהם לא מוכשרים לכתיבה בצד הבשר, ובאמת אם יכשירוהו לכתיבה הוא יהיה בגדר קלף, ולא קשיא מידי.

אכן, יש לדון לגבי החלק השני של ההוכחה. מקום הכתיבה של הליצה, כאן כתב הרמב"ם בלשון תקיפה והחלטית יותר "והפנים האחרים שהיו דבוקים בחלק העבה אינו ראוי לכתיבה כלל אלא היא נבלעת בהן וכל האותיות יהיו מטושטשות". נמצא שכאן הקושיה היא לא רק שהכתיבה פחותה אלא שהיא אינה ראויה לכתיבה כלל. וא"כ יש כאן עוד שאלה, איך בכלל כתבו עליה בימי רב האי.

נא). מבחינה מעשית, התיאור של הרמב"ם בענין זה בתשובה רפט מתאים לעור מעובד בסיד בחלק התחתון של העור (שבו הצד התחתון של הליצה לבן וחלק), ולעור מעובד בעפצים בחלק העליון של העור (שבעבוד סיד בכלל אין אפשרות לכתוב על הליצה גם בצד השיער), והוא משום שהרמב"ם תיאר את העור באופן שיוכלו להבינו מקבלי התשובה, שאצלם היה עור מעובד בסיד (בדומה למה שרבינו תם מוסיף גידי בשר ושמונונית). מכל מקום, ברור שהרמב"ם סובר שגם בעיבוד עפצים צד הבשר עדיף. וראה לקמן בפרק י בביאור דעת הרמב"ם על עיבוד בסיד.

האוצר ♦ גיליון מ'

ובזה לכאורה בירור המציאות בימינו מסייע לרמב"ם, כי לפי מה שביררתי אצל המשתמשים בליצה בימינו, גם בליצה שלנו צד הבשר פחות טוב לכתיבה מצד השיער, והדיו מתפשטת הרבה, ולכן הכותבים על הליצה בימינו בדרך כלל כותבים רק לאחר הוספת קתירה. אלא שמכל מקום גם לשונו של הרמב"ם "אינו ראוי לכתיבה כלל" צריכה הסבר, כי בכל זאת גם בלי קתירה אפשר לכתוב עליה.

וי"ל שדברי הרמב"ם נובעים מהאופן שבו הוא חילק את העור לשנים. בימינו, הכותבים על הליצה מחלקים אותה לאחר העיפוף, ורבים חושבים שבכלל אי אפשר לחלק לפני העיפוף, אך בדברי הרמב"ם (תפילין א, ז) מבואר שהוא חילק בין העורות לפני הקמיח והעיפוף, ושמעתי ממעבד עורות שעשה נסיונות וראה שאכן אפשר לעשות זאת לאחר שמייבשים לגמרי את העור שהושרה בסיד. ואדרבה, באופן זה ההפרדה בין העורות נעשית בשלמות, והליצה לא מושכת עמה בשעת הקילוף מהדרמיס, לכן היא יותר דקה. באופן של חלוקה כזו, אם יכתבו עליה עוד לפני העיפוף הדיו לא כ"כ תבלע, אך לאחר העיפוף הדיו נבלעת בצד הבשר הרבה, עד שאפשר לומר שבלי קתירה אינו ראוי לכתיבה כלל. גם אם מחלקים לאחר הקמיח התוצאה דומה, ורק כאשר מחלקים לאחר העיפוף התוצאה שונה, שאז הליצה מושכת מעט מהדרמיס עמה, וכיון שהיא מעט יותר עבה אפשר לכתוב כי הדיו פחות נספגת.

וא"כ זכינו להבין את דברי הרמב"ם, וחזרת השאלה על רב האי, איך בכלל כתבו בזמנו על הליצה במקום בשר, הרי הוא אינו מזכיר מריחת חומרים נוספים בצד הבשר שיאפשרו את הכתיבה שם, ובפשטות נראה שהוא חילק את העור לפני העיפוף.

אמנם, כבר הזכרתי לעיל בהערה א' שר"ח התקשה בלשון רב האי, שהוא קורא מגילתא לעור שעדיין אינו מעובד בעפצים. והרב"צ אריאל הראה לי כת"י עתיק, שעדיין לא פורסם ולא פוענח לגמרי, אבל ברור מדבריו שזהו תיאור על חלוקת העור שנעשית לאחר העיפוף. כיון שמפירוש ר"ח משמע שרק בבבל בתקופת רב האי המשיך מנהג חילוק העורות המעופצים להיות נפוץ, יש רגלים להשערה שכת"י זה הוא מרב האי או רב אחר מתקופתו, וא"כ זה מה שהיה נהוג אז לעשות. למעשה, גם בפירוש רב האי אפשר להבין שחלוקת העור היתה לאחר העיפוף הראשוני, ומה שלא הזכיר את העיפוף שלפני חלוקת העור, כי הוא לא התכוון כאן לפרט כל דבר שנעשה. אם נאמר שחילוק העורות היה אחרי העיפוף, יובן יותר שאפשר היה לכתוב בו.

אבל האמת היא שאין צורך בכל זה, כי י"ל שהדבר תלוי בכמות העפצים, שהרי כאמור בכתיבה על עור מעובד בקמיח שלפני העיפוף הדיו פחות מתפשט, ולכן ברור שאם נשתמש בפחות עפצים כן נוכל לכתוב בצד הבשר של הליצה. וכ"כ הרב"צ אוריאל (במאמר 'השלמות לשתי מאמרי', ובתוספת הבהרות ששלח לי), שהוא עשה ניסיון בזה ועיבד במעט עפצים, ואח"כ חילק, וכתב לאחר החלוקה מכל הצדדים ללא הוספת קטירה, וראה שבאופן זה לא היה כל צורך לעשות פעולה נוספת לאחר החילוק, הליצה נוחה לכתיבה בצד הבשר יותר מבצדדים החיצוניים, הדיו אינה נבלעת והכתיבה יותר חדה מהכתיבה בצדדים החיצוניים למרות שלא היה בהם שאריות שהפריעו לכתיבה, וברור שההבדל בחדות הכתיבה נובע מתכונת העור בלבד.

האוצר ♦ גיליון מ'

ועוד אמר לי הרב"צ אוריאל, שלפי נסיונותיו העור משתנה ומתקשה כשמוסיפים למרוח עפצים בצד הבשר, ופעולה זו משבחת את הכתיבה והיא נעשית חדה יותר והוא כמו שמורחים בקטירה. אמנם, ציין שלפי מה ששמע מהרב פרץ השבחת העור בצורה זו אינה מחמת החומצה הטאנית (שהיא החומר המעבד), אלא מחמת חומרים נוספים אחרים המצויים בעפצי האלון, כמו הסוכרים, אבל אפשר בהחלט להבין שרב האי לא ראה נפק"מ בזה. העיקר הוא שבסופו של דבר הכתיבה בצד בשר נוחה אם מוסיפים למרוח עפצים.

ועוד יש להעיר על עצם שאלת הרמב"ם, שיוצא שכותבים על העור במקום היותר גרוע, דאף אם האמת כדבריו י"ל שרב האי יוכל לומר לו אין הכי נמי ומה בכך, כלל לא אמרתי שהוא המקום הכי טוב מבחינת חדות האותיות. לענ"ד כך צריך לקרוא את דברי רב האי המובאים בתשובת ר"ת הנ"ל: "ומצד שיער אין נאה לכתוב, ולא מצד הבשר, [מפני הגידין והבשר והשמנונית], וסימניך כבוד אלהים הסתר דבר". כבר ביארנו שעיקר הלשון היא מדברי רב האי, ור"ת הוא שהוסיף במוסגר הבהרה שבצד הבשר אינו נאה בגלל השמנונית והגידים, וא"כ יתכן שלרב האי אין נאה לכתוב בצד השיער ובצד הבשר רק מפני ש'סימניך כבוד אלקים הסתר דבר', שזהו טעם רעיוני, ולא מצד שזה המקום המועדף לכתיבה מבחינת תכונות העור. ואף רבינו תם, שכתב בהלכות ס"ת שמקום הכתיבה הוא החלק והנאה, לא אמר שהוא יותר טוב לכתיבה, אלא שהוא יותר נאה מבחינת בהירות העור וחלקותו.

אמנם, ראשונים אחרים כותבים שהוא יותר מתקיים ויותר טוב לכתיבה, אך אפשר שהם כתבו כך מהשערת ליבם היות ולא חילקו אצלם את העור, ומכל מקום הראינו שבתנאים מסויימים כך הוא, ואין בזה נפק"מ.

והנה כתב המאירי בקרית ספר (מאמר ראשון ח"ג עמ' כג): "מאחר שלא היה דרכם לכתוב אלא מצד אחד לא היו מתקנים אלא צד אחד לכולם, והוא אותו שנוח להם לעבדו בנקל, ומקום חיבורו בבשר אילו היו מעבדים אתו היה צריך לגרידה מרובה עד שיחלישו כח הגויל או הדוכסוסטוס".

מדברי המאירי עולה שמה שהיום כותבים על הדרמיס שהוכשר בצד הבשר במקום הקלף של הגמרא – הליצה, הוא תוצאה מתבקשת של שינוי דרך העיבוד, שכל דור עיבד בצד הבשר את מה שנוח יותר לעבד. כשמעבדים בעפצים, הליצה ראויה לכתיבה, בעוד שצד בשר של הדרמיס אינו נוח להכשירו לכתיבה, שאם יגרוד הרבה עשוי הדבר להחליש את העור. וכן משמע בגמרא ביצה טו ע"א וברש"י שם (ד"ה לצחצחו) שצד בשר של עור יש בו מרטים, אבל כשמעבדים בסיד, נוח להכשיר את צד הבשר של הדרמיס לכתיבה, והוא לכן ונאה מיד לאחר הסרת השכבה השומנית, והדיו נספגת בו באופן הנצרך, לכן כשעברו לעיבוד סיד עברו ממילא להשתמש בדרמיס כקלף.

והנה חוסר הנוחות בכתיבה על הדרמיס בצד הבשר הוא כששורים את העור תחילה בסיד, ואכן אצל רב האי מבואר (תשובות הרכבי סג) שהיו משתמשים בסיד בשלב הראשוני להשרת השיער. ואפשר שכך היה בזמן הגמרא, ולכן צד הבשר לא התאים לכתיבה בלא גירוד מרובה או מריחת חומרים, אבל בעיבוד שלנו בסיד בלבד אדרבה גירוד מזיק, כפי שהבאתי לעיל מדברי

האוצר ♦ גיליון מ'

תלמיד הרוקח שאלו שמגרדים "מקלקלין אותה בקליפה שהיו קולפין אותו", ומובן שפיר מדוע לא היו מגרדים בצד הבשר כפי שעושים היום.

ה.

הקלף היה בדרך כלל קליפת העור העליונה, אך הוא לא בדוקא

לפני שנבוא לדון בסוגיות הגמרא אקדים שאין כוונתי בזה להכריע במחלוקת הראשונים מכח עיון שלי בסוגיות הגמרא. אלא שלאחר מה שראיתי שכותבים בזה, וראיתי שהאחד מביא ראיה מסוגיה זו, והשני מוכיח את ההיפך מסוגיה אחרת, הגעתי למסקנה שהסתירות שיש לכאורה בסוגיות הגמרא נפתרים על ידי הנחת היסוד שהקלף בזמנם בדרך כלל היה הליצה, אבל אפשר לכתוב גם על הדרמים כדין קלף, ולכן היה להם גם קלף כזה וגם קלף כזה. אכן לא באתי לומר שכך הבינו הראשונים את הסוגיות, אך לקמן נראה שלפחות בסוגיה בבא בתרא כך עולה מדברי רבינו יהונתן, ואפשר שכך הבין רבינו תם (ולקמן בפרק ז נבאר שיש עוד גאונים מהם משמע כ"ת). אכן, הבנה זו תלויה בידיעת טבע העורות, ולא אצל כולם היה טבע העורות ידוע כפי שידוע בימינו.

ותחילה נדון על המקור בירושלמי, המתייחס ישירות לשם 'קלף'.

בירושלמי בשבת פ"ח ה"ג איתא: "קלף כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין שהיא שמע ישראל. הדא דאת אמר בקולף פני העור, ברם בהין דוכסוסטון כדי לכתוב שתי פרשיות שבמזוזה".

בפרק א הבאתי את לשון רב האי, שקורא לקלף "אפא דמגילתא", נראה לי שלשון זו לקוחה מהבנתו בירושלמי, שלדעתו מה שאמר "בקולף פני העור", פירושו שפני העור נעשו עומדים לכתובה בפני עצמם על ידי זה שקולפים אותם מהעור. לפי זה, 'פני העור' פירושו העליון של העור, כמו 'פני המים', 'פני האדמה', 'פני הארץ', 'פני המזבח' (שהם הצד החיצוני הקדמי, שבו עולים למזבח), ועוד דברים רבים. אף שמי שמקלף את הליצה אינו לוקח את הפנים העליונים של העור לשעצמם, הוא כמו מי שמגרד את פני האדמה שלוקח שכבה מסוימת איתו, וכל החלק שלוקח נקרא על שם הפנים העליונים, וכמו 'פני המזבח', שכל הכבש נקרא פני המזבח, כי בו החלק העליון או החיצון.

אך לכאורה אין פירוש זה מדויק בלשון, שהירושלמי מדבר על הפעולה שעושים כדמוכח מהלשון "בקולף", ואינו מובן מה ענין הפעולה, היה צריך לומר "הדא דאת אמר בקלף שהוא פני העור".

והרי"ד בספר המכריע סימן פד כתב כשיטת הרמב"ם שהקלף הוא התחתון, וביאר: "ולמה נקרא שמו קלף מפני שמסירין קליפה מעליו מצד השיער והוא הנקרא דוכסוסטוס כמו שאני עתיד לבאר, ואותו הנשאר על המיתוח יקרא קלף בעבור שנקלף".

לפי דרכו נראה לפרש בירושלמי ש'פני העור' הם אכן החלק העליון של העור, אבל קלף נקרא החלק שנשאר (וכ"פ מדנפשיה החת"ס או"ח ג). ולפי זה ניחא קצת למה אמר "קולף" שהוא

האוצר ◆ גיליון מ'

שם הפעולה, שכן על ידי הפעולה נשאר החלק התחתון. אלא שגם על פירוש זה יש קושי לשוני שכן אם פני העור הוא החלק העליון, הרי שהוא גם מה שקרוי דוכ', ולמה בכלל יש כאן שני שמות. היה צ"ל הדא דאת אמר בקולף את פני העור, אבל פני העור עצמם שהוא הדוכ' בכדי לכתוב עליו מזוזה. גם עצם הענין דחוק שמהמילה קלף לא משמע שמדובר בחלק שנקלף ממנו קליפה.

והרמב"ן בחידושו (שבת ע"ב) הביא מירושלמי זה דוקא ראייה לשיטתו וכתב: "ולשון פני העור משמע שמקלף הוא הצד הדבוק לבשר וכותבין עליו במקום בשר ממש, ודוכסוסטוס הוא הצד שע"ג הבהמה שהשיער בו וכותבין עליו במקום שיער ממש".

הרמב"ן מפרש ש'פני העור' הוא הצד שדבוק בבשר, שנקרא פנים מפני שהוא חלק בלא שערות, וצד השערות הוא גבו של העור. וכ"כ בחידושי הר"ן (מיוחס לו) בפירוש הירושלמי: "והוא צד הבשר שהם פניו של עור, שאלו צד השער אינו פנים אלא אחורים". וכן נראה שהבין הרמב"ם, שכ"כ בשו"ת סימן קלט: "והכתיבה בלא ספק הוא על (צד) הפנים הלבן של הגויל והוא מקום הבשר, ובדוכסוסטוס על גבו והוא מקום השער".²²

אך לפי זה נשאר הקושי הלשוני הראשון, שהיה צריך לומר "הדא דאת אמר בקלף שהוא פני העור", ולא להזכיר את שם הפעולה.

ואולי אפשר לומר לשיטתם, שפני העור הוא למעשה כל העור אלא שהוא הזכיר את פניו כי זה מה שחושפים, בקילוף. לפי זה, מיושב יותר הלשון "קולף את פני העור", שכן הקלף אינו מה שקולף אלא שפעולת הקילוף חושפת את פניו. אך הלשון עדיין לא ברורה שכן גם חשיפת הפנים כשקולף את החלק העליון של העור היא קולף פני העור, ואין בביטוי זה דבר שיצביע על כך שהקלף הוא דוקא החלק התחתון.

ונלענ"ד שאכן לפי דרכו של ר"ת נוכל להבין היטב מדוע הזכיר את הפעולה, די"ל שפירושו שקולף וחושף את הפנים החלקים שעליהם הוא כותב, ונקט את הפעולה משום ש"קלף הוא נקרא על שם שמקלפין אותו לצד בשר" (כלשון רבינו תם בספר הישר). אם היה אומר "קלף שהוא פני העור" היינו אומרים שרק הליצה או רק הדרמים הם קלף, לכן נקט את הפעולה לומר לך שגם זה וגם זה, כל צורה שקולף ומכשיר את פני העור לכתיבה הוא קלף.

ועוד נראה, שיש סיוע מהירושלמי לשיטת רבינו תם מעצם הסגנון "הדא דאת אמר" שפירושו בכל מקום בירושלמי שמה שנאמר במשנה הוא בסוג מסויים ולא בסוג אחר תחת אותו שם. וכן כאן נראה פירושו שמה שאמרו במשנה קלף כדי לכתוב עליו פרשיית תפלין הוא בסוג קלף מסויים הנקרא קלף בלבד, אבל בסוג קלף אחר הדין שונה. והיינו שהדוכ' גם הוא יקרא קלף. וכן מפורש בתוספתא (שבת פ"ט, י): "קלף דוכסוסטוס כדי לכתוב עליו מזוזה, יריעה כדי לכתוב עליו פרשה קטנה, איזו היא פרשת קטנה זו שמע".²³ וכבר עמד על זה הפני משה.

והטעם לזה מובן לפי דרכו של רבינו תם, שכל העורות הם בעצם קלף אלא שעדיין אינו מתוקן, כפי שרואים בספר הישר, לפי נוסח אחד מהכת"י שהר"ת

(ב). הר"ן תמה על ראיית הרמב"ן: "ולאו ראייה היא, דהכי נמי איכא למימר דפני העור מיקרי צד השער".

(ג). נראה הכוונה שגויל שיעורו כדי פרשה קטנה שהרי אפשר לקלף מהגויל את הליצה ולכתוב עליו תפלין.

האוצר ♦ גיליון מ'

קורא לגויל סוג של קלף הוכיון שכל דוכ' יכול להעשות קלף יקרא גם דוכ' בשם סוג של קלף.

והנה, יש סוגיה בבבלי שממנה נראה כרב האי, שהקלף לתפילין היה בדרך כלל החלק הדק. בחולין (ק"ט ע"ב) קובע רבי יוחנן ששיער של בהמה מעביר טומאה לבשר מדין 'שומר', ואינו נחשב 'שומר' על גבי שומר, אע"פ שלכאורה השיער נמצא מעל העור שגם הוא שומר, משום שהשיער לא מונח על גבי העור אלא "חלחולי מחלחל". ואומרת הגמרא: "מתקיף לה רב אחא בר יעקב: אלא מעתה תפילין היכי כתבינן? הא בעינן כתיבה תמה, וליכא! אשתמיטתיה הא דאמרי במערבא: כל נקב שהדיו עובר עליו - אינו נקב".

במציאות ידוע ששערות הבהמות לא מגיעות ממש עד הבשר, אלא בערך עד חצי העור, ולכן צריך לומר שרבי יוחנן התכוון לומר שחלחול השערה לעומק העור גורם שעכ"פ היא אינה נחשבת כעומדת על גבי העור אלא היא כחלק ממנו, וזו הסיבה שהנוגע בה אינו כנוגע בשומר שעל גבי שומר.

והנה, אם המנהג היה בדרך כלל לקחת את העור העליון הדק לתפילין, תמיהת רב אחא מובנת, כי גם מי שאינו עוסק בכתיבה, רואה בבית המטבחים עור שמופשט מבהמה וידוע שהשערה לא מגיעה לצד השני של העור. רב אחא בודאי ראה עור בבית המטבחים, וראה פרשיות תפילין כתובות על העור הדק, אך הוא לא היה סופר סת"ם ולא ידע שיש בקליפת העור הדק של התפילין נקבים רבים מחמת השערות, כי העיבוד והדיו סותמים נקבים. ולכן, עד שהוא שמע את רבי יוחנן חשב שהשערות לא יוצרות נקבים בעור הכתיבה, אך כששמע מרבי יוחנן שהשערה חודרת לפנימיות העור, שאל שאם כן בתפילין הנכתבות על העור הדק העליון צריך להיות בכל מקום שהיתה שערה חור, ואיך כותבים תפילין? ושאלתו היא איך זה יתכן, הרי איננו רואים נקבים בתוך האותיות? והשיבוהו שהנקבים נסתמים בדיו.

אך אם נאמר שתפילין היו נכתבים על הדרמיס בצד בשר, כדעת הרמב"ם, אין בעיה של חור בתפילין אלא למי שכותב ממש במקום שהיה דבוק לבשר. ולכן נצטרך לומר שרב אחא הבין שהשערה מגיעה ממש עד הבשר, והקשה הרי אפילו על תפילין שנכתבות בצד הבשר הדבוק לבשר אי אפשר לכתוב, וכל שכן אי אפשר לכתוב בדברים הנכתבים בצד שיער (כפי שמפרש הרמב"ן על סוגיה זו). אך לפי דרך זו, שרב אחא הבין שהשערה מגיעה ממש עד העור, הגמרא נראית כחסירה, כי הגמרא בסופה באה להבהיר מה אשתמיטתיה לרב אחא, ולכן היא היתה צריכה להבהיר את כל מה שאשתמטיה, דהיינו שהוא לא ידע גם שיש נקבים הנסתמים על ידי דיו, וגם שהשערה בכלל אינה מחלחלת עד הסוף ממש, למרות שהדבר ידוע לכל מי שרואה בהמה בבית המטבחים⁷.

נד. כאמור למעלה, הרמב"ן (בחידושו לחולין) פירש שכוונת הגמרא לשאול על דרך רבותא, והלא אפילו תפילין הנכתבות על צד בשר לא נוכל לכתוב, אך הוא אינו מתייחס לשאלתו, שדוחק לומר שרב אחא לא ידע שהשערה אינה חודרת ממש לכל העור. ולכאורה הוא משום שהרמב"ן עצמו לא ידע שכך המציאות. באמרי אש (יו"ד סי' כז) תמה על שיטת רב האי, שאם קלף הוא העור העליון, מדוע התעוררה השאלה רק לאחר שרבי יוחנן אמר שהשערות מחלחלות. אך לענ"ד לא קשה לומר שרב אחא חשב לפני כן שהשערות אינן חודרות גם את הליצה הנקלפת, שמי שרואה עור קלוף בבית המטבחים רואה מיד שאין השערות מגיעות לצד השני, אך הוא אינו יודע להיכן הן מגיעות.

האוצר ♦ גיליון מ'

אך מאידך גיסא, מהגמרא בשבת נראה להסיק שהקלף יכול להיות גם החלק התחתון. בסוגיה בשבת (קח ע"א) איתא: "אמר רב הונא: כותבין תפילין על גבי עור של עוף טהור. אמר רב יוסף: מאי קמשמע לן - דאית ליה עור - תנינא: החובל בהן חייב? אמר ליה אביי: טובא קמשמע לן, דאי ממתניתין - הוה אמינא: כיון דאית ביה ניקבי ניקבי - לא, קמשמע לן כדאמרי במערבא: כל נקב שהדיו עוברת עליו - אינו נקב"¹.

מבואר שעור עוף כשר אף במקום שיש נקבים. אך יש להקשות, שלפי הגמרא בחולין בעיה זו של נקבים קיימת בכל עור, ומה השמיענו רב הונא במיוחד בעור עוף. וי"ל שהחידוש בעור עוף יותר מבהמות הוא שיש לו נוצות ולא רק שערות, ולכן היינו חושבים שהנקבים יותר גדולים ולא נסתמים.

אך יש להקשות, שאם קלף כשר רק כאשר הוא הקליפה העליונה של העור, מדוע נדחה הגמרא בשאלה מאי קמ"ל להעמיד את החידוש על הנקבים, שבעיקרון הוא דין שקיים בכל עור, והחידוש בו אינו גדול. בפשטות, היה לה להמשיך את הקו בו התחילה, ולומר שקמ"ל שאית ביה דין עור שיש בו קלף, דהלא בתחילה הגמרא העלתה אפשרות שקמ"ל רק דאית ליה עור, כלומר אע"פ שהכל רואים שיש לעוף עור, יש צורך להשמיענו שיש לעור הזה דין עור לענין כתיבת סת"ם. ועל זה הוא משיב שזה אינו חידוש, כי את זה כבר למדנו מהמשנה לגבי חובל בעוף, דהיינו שאם יש לו דין עור לגבי שבת, מובן שיש לו דין עור לגבי כתיבת סת"ם, כי בזה ובה מה שקובע הוא עצם הענין שיש בו דבר עם תכונות עור. אבל אכתי לא ידעין בעור זה דין קלף שעשוי מהליצה, והרי החלוקה שבין חלקי העור קיימת רק בדיני סת"ם ולא בדיני שבת, וא"כ אי אפשר ללמוד זאת מהמשנה. ועוד, שיש בזה גם חידוש גדול במציאות שאפשר לקלף עור כזה², ומהמשנה בשבת אי אפשר כלל לדעת שאית לעוף קלף שאפשר לקלפו ולכתוב בו, וזה ויכוח גם היום, האם בכלל אפשר במציאות לעשות קלף מליצה של עוף שבו יש נוצות, כפי שמדובר בגמרא³.

לכן נראה שהיה פשוט לגמרא שאין דין בתפילין לכתוב דוקא על חלק מסויים בעור, והעיקר הוא כמו שכתבו בירושלמי שקולף את פני העור. וכפי שביאר ר"ת, שכשהכשיר את העור

נה). בירושלמי (שבת יד, א) אמרו "עור עוף מותר לכתוב עליו מזוזה". אפשר שלפי הירושלמי החידוש הוא בכך שהוא כשר למרות שהוא מאוס מחמת הנוצות, כמפורש בהמשך הגמרא שיש גנאי בזה.

נו). אין לדחות שזה שיש ליצה הראויה לכתיבה הוא חידוש במציאות, והגמרא מחפשת חידוש הלכתי, כי באמת הוא גם חידוש הלכתי. ועוד, שבעצם גם החידוש בענין נקבי העור הוא רק חידוש בטבע, דהדיון שהדיו שסותמת מועילה כבר נאמר בלאו הכי בכל עור. ומצינו כה"ג רבות שהגמרא מחדשת לנו חידוש מעשי בטבע כשאנו ידוע ויש בזה נפק"מ להלכה. לדוגמה, מה שלמדנו חכמים בניה (מח ע"א) שאין אפשרות לסימן עליון בנשים לפני סימן תחתון

נו). הר"מ חיימי (במאמר 'בירור שיטת רב האי' עמ' 10) כתב שאי אפשר לעשות זאת, כי יש גיד שמחובר לנוצה המגיע מלמעלה עד תחתית העור, והוא אינו מאפשר את קילוף הליצה בלא נקבים וקרעים. וכן שמעתי ממנוחה שניסה לקלף ולא הצליח לקלף יתר מס"מ וחצי שלם. אך הרב"צ אוריאל (במאמרו זיהוי הקלף, עמ' 36) כתב שהוא הצליח לעשות זאת בעצמו על ידי זה שהוא מוסס את הדרמיס בעודו לוח, ואף עיבד אח"כ לכתיבה, והוסיף שיש מקומות בעוף שבהם אין כ"כ נוצות ונקבים. אך לא ברור לי כ"כ שהרב"צ אוריאל זיהה מהי הליצה של העוף, כי בגלל השומניות של העור קשה להבחין בזה, והוא עצמו אמר לי שביונה לא הצליח לזהות מהי הליצה. ומה שכתב שיש מקומות בעור ללא נקבים, אין בזה נפק"מ, כי בגמרא מדובר על עור עוף במקום שיש בו נקבים. מכל מקום, גם אם נאמר שיש אפשרות ליצור ליצה של עוף ראויה לכתיבה נראה שיש חידוש גדול בזה, שהרי מומחים בקילוף עור אומרים שזה בלתי אפשרי.

האוצר ♦ גיליון מ'

לכתיבה בצד הבשר הוא קלף. ולכן, לאחר שלמדנו במשנה שהוא עור לענין שבת, ברור שבכתיבת סת"ם, כשיקלף את פני העור הוא יהיה כשר, וא"צ להשמיענו שכותבים תפילין על עור עוף.

ונראה שכדי לישב את המשתמע מהגמרא בשבת, עם הגמרא בחולין, צ"ל כשיטת ר"ת, שאע"פ שבדרך כלל כתבו על העור הדק, ולכן העלה רב אחא את בעית הנקבים מהשערות דוקא לגבי תפילין, מכל מקום היה פשוט לגמרא שאפשר לכתוב גם על כל העור בצד הבשר ויחשב קלף, כי גדר קלף הוא מה שזה מוכשר לכתיבה בצד הבשר, ועל זה מדובר בענין עור עוף".

ועוד יש סמך להכשר קלף גם על הדרמים, אם בדרך כלל הקלף הוא העליון, מעצם הדין שספר תורה נכתב על קלף, המובא בירושלמי מגילה הנ"ל ובברייתות במ"ס. ובבבא בתרא יד ע"א משמע שאין זה רק דין תיאורטי, אלא ענין שיכול להיות מעשי ומצוי, שכן לאחר שאמרו שספר תורה צריך שיהא אורכו כהיקפו מובאת ברייתא "שאלו את רבי: שיעור ס"ת בכמה? אמר להן: בגויל - ששה. בקלף בכמה? איני יודע". בפשטות משמע שהשאלה היתה מפני שהשואלים רצו לכתוב ספר תורה על קלף, ורבי השיב להם שעל גויל הוא יכול להמליץ להם מה הגובה המתאים כדי שיצא גובהו כהיקפו בכתיבה בינונית", אך הוא אינו יודע מה הדין בקלף.

והנה כידוע, ליצה מעופצת היא עדינה מאוד ועשויה להקרע בקלות, ומלבד עדינותה לכשעצמה, מכיוון שהגידים של התפירה קשים, משיכה קלה מאוד קורעת את חיבור התפירה, ואם עושים ממנה ספר תורה, בעל הספר ליצטרך להשתמש בספר הזה כמוצר של מוזיאון. ובזמנם, אף מי שכתב ספר תורה לעצמו ודאי היה מייעד אותו לשימוש תדיר. אם כן, היה לרבי להזהיר ולומר ומי איכא מאן דכתיב ספר תורה על הקלף, והלא הוא עומד מיד להקרע? לכאורה מזה יש ראייה לשיטת הרמב"ם שהקלף הוא התחתון העבה שיכול להשתמר".

אמנם, אם נאמר כרבינו תם לפי שיטת רב האי נמי אתי שפיר, די"ל שלא מדובר על כך שהוא יכתוב על הליצה, אלא על הדרמים, כי גם כשמכשירים את הדרמים לכתיבה בצד הבשר הוא קלף, ושפיר מצינו לומר שרצו לעשות ספר תורה כזה, ולפי שלא היה שכיח בזמן רבי לכתוב בצורה כזו לא ידע לשער. או שיתכן שכוונתו היא דאפשר שבקלפים לא הקפידו בזה,

נח). יש שהביאו ראייה שהתפילין נכתבו על העור הדק המנוקב, גם מסוגית הגמרא במנחות לה ע"א, שמדברת על "רעותא" בעור ומזכירה דוקא תפילין, ורש"י מפרש שם שהרעותא היא נקב. משמע שזה משום שבליצה שכיחה יותר רעותא של נקבים. אך יש לדחות, שרבנו גרשם כתב "צריך למיבדקיה שיהיה שוה", ואם כן לשיטתו לא מדובר על בעיה של נקבים, אלא על כך שאין הקלף ישר, וזה שייך כמובן לבדוק גם בדרמים. ובלאו הכי אין כל כך שאלה שם למה נקט דוקא תפילין, כי כל הענין עוסק בהלכות שנאמרו על תפילין.

נט). לפי מה שכתב הרמב"ם בהל' ס"ת, שאין כל ענין להדר בזה שיהיה דוקא ששה טפחים, אין לפרש שרבי אמר כך משום שכך היה בס"ת של משה רבינו, אלא נראה שהוא אמר כך משום שלפי חשבון שעשה בכתיבה שלהם זה השיעור המתאים. וכן פשט הגמרא, שלא הזכיר עדיין כלל את הענין שספר תורה של משה היה ששה טפחים, ואם זה היה טעמו של רבי היה צריך לומר להדיא "כדאשכחן במשה", או שהגמרא תבאר שזה טעמו.

ס). העיטור כתב להביא מכאן ראייה בצורה שונה, דהקשה לשיטת רב האי מדוע הניחו את הדוכ', שהוא עיקר העור, ושאלו על הקלף הדק. אך לשיטת הרמב"ם, שפוסל ספר תורה על דוכ', אין מקום לקושיה זו. וגם לשיטתו, שמכשיר, אפשר לתרץ שלא שאל על דוכ' כי ידע שהוא עבה כמו הגויל.

האוצר ♦ גיליון מ'

כי ממילא הכשרם אינו לכתחילה. ואין להקשות, שכיון שהדרמים עבה והליצה מחסרת מהעובי רק מעט, למה היה כאן ספק ומדוע שונה דינו מהגויל, שכן י"ל שבזמנם הכשרת הדרמים לכתובה בצד הבשר מיעטה את עוביו, כפי שהראיתי לעיל מהגמרא בביצה, וכפי שכתב המאירי.

ובאמת, כך עולה מפירוש רבינו יהונתן על הרי"ף, שכן בהלכות ס"ת הוא כתב שהקלף הוא הקליפה העליונה הדקה, כפי שהבאתי לעיל בפרק א, ואילו כאן בבא בתרא (ג ע"א) כתב: "בקלף מה הוא, אם נכתב ספר תורה על קלף, העור שנקלף ממנו קליפה העליונה, שאין צריך בה עוביה כל כך". משמע שהוא ביאר את הגמרא על העור שנקלף ממנו הקליפה העליונה, כי גם אותה אפשר להכשיר להיות קלף.

אמנם, מגוף הגמרא אין כאן ראיה גמורה, כי לשיטת הרמב"ם נמי ניחא, וגם אפשר לדחוק שמדובר בבירור הדין העקרוני בעלמא. ואף יש מקום לפרש שזה מה שהתכוון לומר בתשובתו "בקלף בכמה", דפירושה איני יודע אם להתיר לכם לכתוב ספר כזה, והכל מוסב על ספר דק.

עוד יש להוכיח שעיקר קלף היה העליון, אך היה לחז"ל גם קלף עבה, מעיון בסוגית הגמרא בשבת עט ע"ב שהבאתי בפרק ג, בצירוף הסוגיה המקבילה במנחות לא ע"ב - לב ע"ב. ומאחר שכבר ציטטתי לעיל את הגמרא בשבת, נביא עתה את הגמרא במנחות:

"אמר רשב"א: ר"מ היה כותבה על דוכסוסטוס..."

ספר תורה שבלה ותפילין שבלו אין עושין מהן מזוזה, לפי שאין מורידין מקדושה חמורה לקדושה קלה; הא מורידין - עושין... והתניא: הלכה למשה מסיני - תפילין על הקלף ומזוזה על דוכסוסטוס, קלף במקום בשר, דוכסוסטוס במקום שער!

למצוה (אבל אם כתב מזוזה על קלף כשרה, ולכן כשרה מעור ששימש לתפילין אם היה מותר להוריד מהקדושה. ע.א.)

והתניא: שינה - פסול!

בתפילין.

והתניא: שינה בין בזה ובין בזה - פסול!

אידי ואידי בתפילין, והא דכתבינהו אקלף במקום שער, והא דכתבינהו אדוכסוסטוס במקום בשר. ואיבעית אימא: שינה בזה ובזה תנאי היא, דתניא: שינה בזה ובזה - פסול, ר' [אחא מכשיר].

הא מורידין - עושין, והא בעיא שרטוט! דאמר רב מניומי בר חלקיה אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: כל מזוזה שאינה משורטטת - פסולה, ורב מנימין בר חלקיה ידיה אמר: שרטוט של מזוזה - הלכה למשה מסיני! תנאי היא; דתניא, ר' ירמיה אומר משום רבינו: תפילין ומזוזות נכתבות שלא מן הכתב, ואין צריכות שירטוט. והילכתא: תפילין לא בעי שרטוט, ומזוזה בעיא שירטוט".

ויש בזה כמה וכמה שאלות:

א. כבר כתבו הראשונים שכל הדיון בסוגיה דשבת הוא על יסוד מימרה של רב, שאמר רק "קלף ודוכסוסטוס שוין", בלא תוספת הפירוש של הגמרא שהשתנתה בין הו"א למסקנה, שאם לא

האוצר ♦ גיליון מ'